

SPOR i TID
VERDEN ETTER 1850

Stein Tønnesson:

*Et tilbakeblikk på
verden før 1850*

Dette heftet kan brukes

- som en kort innføring for elever som ikke har hatt historie før 1850 (VK1)
- som repetisjon for elever som har lest historie før 1850 (VK1)

Bokmål
Aschehoug

Egypt og Midtøsten utgjør et knutepunkt mellom Afrika, Asia og Europa. Her hersket faraoene for 3000–5000 år siden. Pyramidene var deres gravmæler. Gjennom årbundene har utallige kameler fraktet varer og mennesker til og fra den fruktbare Nildalen.

ET TILBAKEBLIKK PÅ VERDEN FØR 1850

Mellom 1500 og 1850 skjedde tre store forandringer i Europa og verden:

- Ved hjelp av store havgående seilskip tok europeerne over det meste av verdenshandelen og anla kolonier langs nesten alle bebodde kyster. Mange europeere utvandret til det nyoppdagede Sør- og Nord-Amerika.
- I England skjedde det en industriell revolusjon som senere spredte seg til andre land i Vest-Europa og Nord-Amerika.
- Folkene på begge sider av Atlanteren gjennomførte politiske revolusjoner mot fremmedstyre, privilegier og kongemakt. Den amerikanske og den franske revolusjonen tok sikte på å skape et nytt slags samfunn, bygd på frihet og likhet.

Disse tre forandringene gjorde at Vest-Europa og Nord-Amerika fikk en enestående maktstilling i verden. Det var noe nytt i historien.

«Det er seierherrene som skriver historien», heter det. Oftest er det slik. Ingen har skrevet så mye historie som europeerne etter 1850. Derfor er verdenshistorien blitt *eurosentrisk*: Europa blir

privilegier:
særrettigheter. De revolusjonære var imot at noen skulle ha særlige rettigheter. I stedet skulle alle ha de samme rettigheter.

antikken:
eller oldtiden; tiden fra ca. 500 f.Kr. til 500 e.Kr. i europeisk historie; handler om den greske og romerske sivilisasjonen i middelhavsområdet.

middelalder:
europeisk betegnelse på tiden 500–1500, som er mellom den gresk-romerske antikken og den europeiske renessansen (den «gjenfødte» antikken). Begrepet «middelalder» kom i bruk i renessansen, og perioden ble sett på som en mindre-verdig «mellomtid», preget av forfall.

INDIANSKE RIKER

Før europeerne kom til Amerika, hadde mayaene, inkaene og aztekerne hatt hver sine store riker, med skriftkultur og folkerike byer. De hadde flust med gull og sølv, men ikke jern, bare steinredskaper. Rikene og byene deres ble ødelagt av europeiske erobrere på 1500-tallet. Det er anslått at det fantes rundt 50–60 millioner indianere før europeerne og deres afrikanske slaver kom. 150 år senere regner man med at tallet var sunket til ca. 10 millioner. De fleste var døde av afrikanske og europeiske sykdommer som de ikke hadde noe immunforsvar mot. (Se bilde av inkabyen Macchu Picchu på s. 40).

historisk tid:
den tiden vi har skriftlige kilder fra.

nomader:
folk som flytter fra sted til sted. De kan drive fedrift, jakt, fiske eller jordbruk.

satt i midten. Europeiske historikere har fortalt mennesker overalt i verden at den moderne sivilisasjonen har sine røtter i den greske og romerske antikken. Overalt har folk fått en tidsregning som begynner med *Kristi fødsel*, ikke fødselen til Buddha eller Muhammed. Folk har også fått lære at perioden 500–1500 e.Kr., da inderne, araberne, kineserne, mongolene, tyrkerne, inkaene og aztekerne hadde hver sin storhetstid, skal kalles *middelalder*. Den betegnelsen passer kanskje på Europa, men ikke på verden.

Også *Spor i tid* er eurosentrisk. Norge ligger jo i Europa, og europeernes enorme makt på 1800- og 1900-tallet gjør det rime- lig å gi bred plass til den europeiske sivilisasjonens historie både i Europa og Amerika. Men det er viktig å være klar over at europeernes dominans er ny – og trolig forbigående.

Vi skal først ta for oss den lange tiden i verdenshistorien før 1500 da europeerne *ikke* dominerte. Så vender vi tilbake til tiden 1500–1850 for å se nærmere på de tre store forandringene som gjorde at Vest-Europa og Nord-Amerika fikk en så enestående maktstilling.

Hva er en sivilisasjon?

Verdenshistorien handler om skiftende sivilisasjoner. En sivilisa- sjon består av mange sammenknyttede samfunn med:

- skriftkultur
- statsadministrasjon
- arbeidsdeling
- felles trosoppfatninger

En sivilisasjon kan ikke bygge på rene fisker-, jeger- eller bonde- samfunn, men må ha en arbeidsdeling mellom bønder, håndver- kere, handelsfolk og embetsmenn. Slik arbeidsdeling oppstår ved at makthaverne tvinger bøndene til å gi fra seg en del av det de produserer. Dermed kan andre, som ikke selv produserer mat, få noe å leve av. De kan bo i byer. Byene er sivilisasjonssentre med templer, slott, markeds- og møteplasser.

Det er vanskelig å trekke grenser mellom sivilisasjonene. Med unntak for aztekerne og inkaenes riker i Amerika, som verken hadde kontakt med andre eller hverandre, har de store sivilisasjo- nene i høy grad påvirket hverandre.

Hvis vi plasserer oss selv i 1850 og ser tilbake på menneskenes historie i hele den perioden som kalles *historisk tid*, kan vi skille ut tre tidsaldrer:

- jordbrukssivilisasjonenes tidsalder, ca. 3000 f.Kr.– 400 e.Kr.
- nomadenes tidsalder, ca. 400–1500
- sjøfareernes tidsalder, ca. 1500–1850

Denne måten å dele inn historien på er ikke den eneste mulige. Det finnes mange andre. Fordelen med vår tredeling er at den tar hele det store euro-asiatiske kontinentet i betraktning, og at den sier noe om hvordan grunnlaget for militær og politisk makt har forandret seg.

PERIODISERING

Den europeiske tidsinndelingen blir ofte brukt på hele verden selv om den bare passer på Europa:

Vanlig inndeling etter europeiske epoker

Antikken	500 f.Kr.–500 e.Kr.
Middelalderen	500–1500
Tidlig middelalder	500–1050
Høy middelalder	1050–1300
Senmiddelalder	1300–1500
Nytid	1500–
Moderne tid	1750–

Under gjengir vi et forsøk fra den amerikanske historikeren William H. McNeill på å dele inn verdenshistorien etter hvilket område som hadde sterkest kulturblomstring (store riker, vitenskap, kunst, byggverk):

McNeills inndeling etter kulturblomstring

Middelhavsområdet:	500 f.Kr.–200 e.Kr.
India:	200–600
Midtøsten:	600–1000
Kina:	1000–1500
Vest-Europa og Nord-Amerika:	1500–2000?

McNeill har selv satt spørsmålsteget bak 2000.

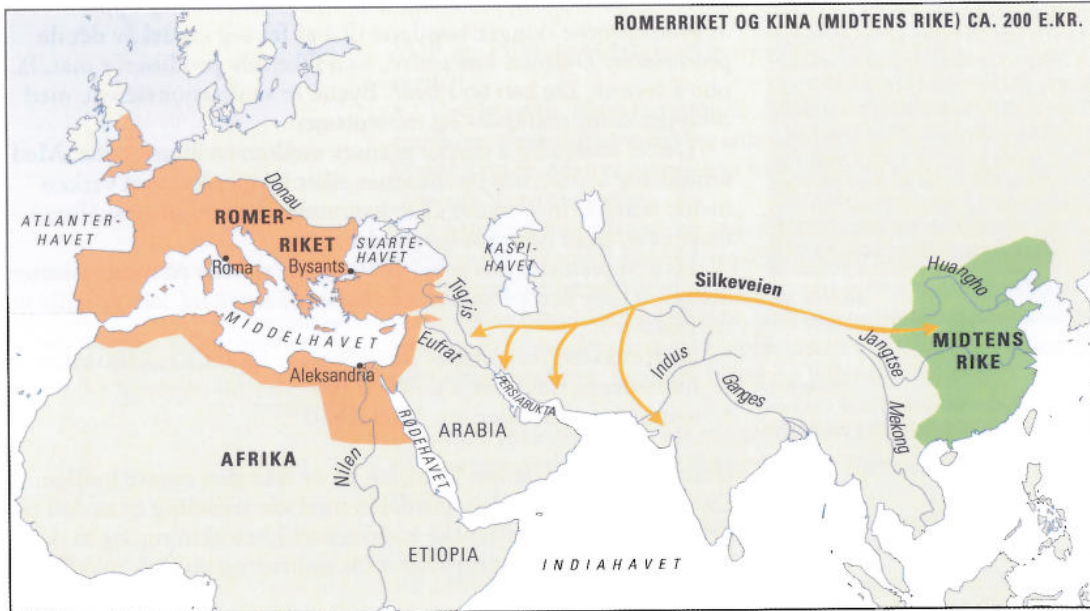
Jordbruksivilisasjonenes tidsalder, ca. 3000 f.Kr.–400 e.Kr.

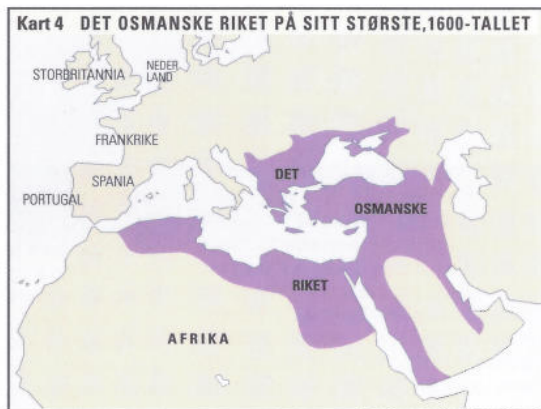
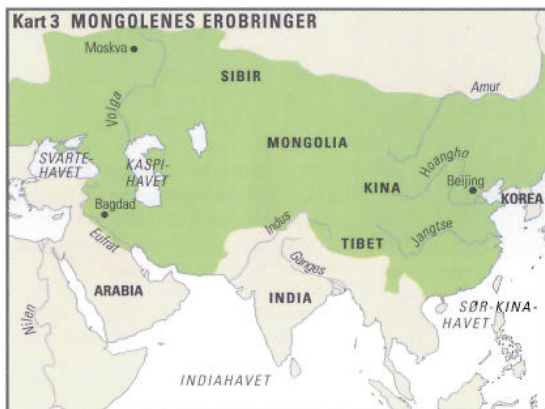
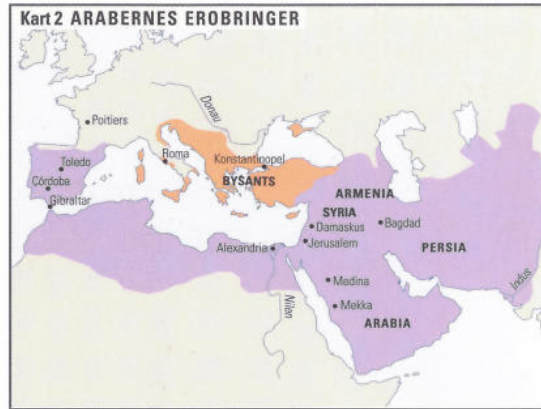
I den første, lange perioden ble store sivilisasjoner skapt i de områdene som hadde den mest fruktbare jorda:

- Middelhavsområdet, særlig langs Nilen
- Mesopotamia, langs Eufkrat og Tigris (i dag Irak)
- India, særlig langs Indus
- Kina, særlig langs Hoangho og Jangtse.

I den siste delen av perioden oppstod to store keiserriket: *Romerriket* og det kinesiske *Midtens Rike*.

ROMERRIKET OG KINA (MIDTENS RIKE) CA. 200 E.KR.

Kart 2:
Bysants: navn på Det østromerske riket, der Konstantinopel var hovedstad (byens greske navn var Bysants). I 1453 ble Konstantinopel erobret av tyrkerne, som gjorde den til hovedstad i Det osmanske riket. Dermed var det slutt på Det østromerske riket. På tyrkisk heter byen Istanbul.

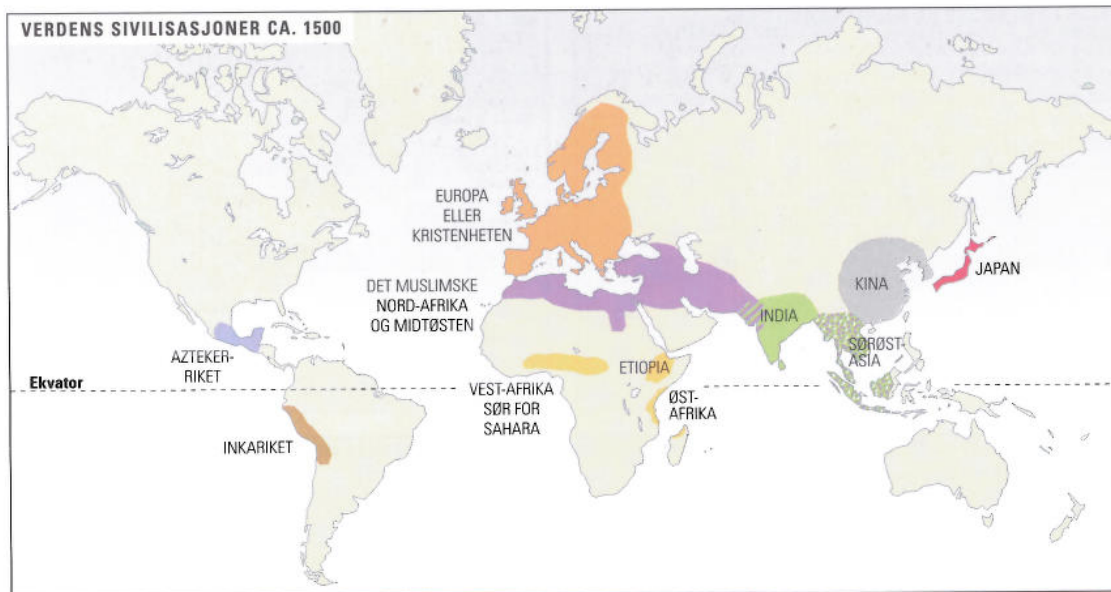
Kart 4:
Det osmanske riket: oppkalt etter Osman I., tyrkernes første leder i kampen mot Bysants.

Nomadenes tidsalder, ca. 400–1500

I den andre perioden hadde bondesivilisasjonene vanskelig for å forsvare seg mot nomadefolk i områdene rundt. Nomadene var uovertrufne ryttere, kunne flytte seg raskt over store avstander og gjøre overraskende angrep. Den ene nomadehæren etter den andre rykket inn fra sivilisasjonenes utkantområder og erobret bøndernes riker. Fire store bølger av folkevandring og erobring fikk særlig betydning:

- folkevandringene i Europa, ca. 375–600 (kart 1)
- arabernes erobringer, ca. 630–750 (kart 2)
- mongolenes erobringer, ca. 1200–1400 (kart 3)
- tyrkernes erobringer, ca. 1300–1570 (kart 4)

Erobringene førte til at flere gamle riker gikk under, mens nye ble skapt. Romerriket gikk under og vek plassen for en rekke kristne kongedømmer i Vest- og Nord-Europa. Slik ble Europa en splittet sivilisasjon med mange språk og riker. Araberne skapte den nye verdensreligionen islam. Den islamske sivilisasjonen kom til å utgjøre et midtpunkt mellom øst og vest. Kina ble, som så mange andre områder, erobret av mongolene, men de ødela ikke Midtens Rike. I stedet førte de det videre. Kina forble en samlet sivilisasjon, med én keiser og ett skriftspråk.

I alle de fire kjerneområdene (Kina, Nord-India, Mesopotamia og middelhavsområdet) lå lenge verdens tettest befolkede jordbruks-sivilisasjoner. Senere vokste det fram nye sivilisasjoner også i Amerika, Afrika sør for Sahara, Vest- og Nord-Europa. Dette kartet gir et grovt inntrykk av hvor de viktigste sivilisasjonene fantes ca. 1500. Snart etter ble aztekerne og inkaenes sivilisasjoner ødelagt av europeiske erobrere, og Amerika ble et nytt kjerneområde for europeisk (vestlig) sivilisasjon.

De afrikanske sivilisasjonene hadde sine gamle kjerneområder i Vest-Afrika (dagens Nigeria) og Øst-Afrika (særlig Etiopia). De tok opp i seg mye av indisk, islamsk og kristen sivilisasjon.

Den kristne europeiske sivilisasjonen var ennå ca. 1500 stort sett begrenset til Europa,

VERDENS SIVILISASJONER

der det etter Romerrikets oppløsning var oppstått en rekke kristne kongeriker. Kristendommen spredte seg senere med utvandrere og misjonærer til Sibir, Nord- og Sør-Amerika, Australia, New Zealand, Sør-Afrika, Filippinene og flere andre områder. I vår tid blir den kristne, europeiske sivilisasjonen ofte kalt «Vesten».

Den islamske sivilisasjonen i Nord-Afrika og Midtøsten greide i århundrene fra 600-tallet til 1500-tallet å vinne mange folk for islam i Øst- og Vest-Afrika, Sentral-Asia, India, Sørøst-Asia, og på Balkan.

Den indiske sivilisasjonen bygger på et knippe av ulike trosoppfatninger og ritualer som vi til sammen kaller hinduismen. Indisk sivilisasjon gav i sin tid opphav til buddhismen, som spredte seg østover i Asia, men mistet sin posi-

sjon der den kom fra. Fra 1500-tallet gikk mange nordindere over til islam, men senere kom hinduismen på offensiven igjen. India har siden vært preget av strid mellom hinduisme og islam.

Sørøst-Asia har gjennom historien mottatt sterke impulser fra indisk, kinesisk, arabisk og europeisk sivilisasjon. Sørøstasiatene har ikke skapt noen egen, separat sivilisasjon. De har formet sin kultur gjennom impulser fra de sivilisasjonene de til enhver tid har vært i kontakt med via skipsfart.

Den folkerike kinesiske sivilisasjonen har øvet sterk innflytelse på Mongolia, Korea og Vietnam.

Den japanske sivilisasjonen bygde også i sin tid på den kinesiske, men japanerne skapte en så selvstendig kultur at de må betraktes som en sivilisasjon for seg selv.

Sjøfarernes tidsalder, ca. 1500–1850

I den tredje perioden, etter ca. 1500, var det ikke lenger mulig for nomadenes rytterhærer å true statene i Asia og Europa, som var blitt sterkere enn før. Nå ble sjøfarten et viktig grunnlag for verdensmakt. Den første av de tre store forandringene som skulle gi europeerne deres enestående maktstilling, var begynt. Alt på 1400-tallet stod Sør- og Vest-Europa fram som verdens mest ny-skapende sivilisasjon med *renessanse* i kulturlivet og en sterkt økende skipsfart i Østersjøen, Nordsjøen og Atlanterhavet helt ned langs Afrikas vestkyst – og framfor alt i Middelhavet. Der hadde araberne og tyrkerne måttet finne seg i at skip fra de italienske byene Venezia og Genova, og fra det nye kristne kongedømmet Spania, overtok herredømmet.

renessanse:

fransk ord for gjenfødelse. Brukes som betegnelse på 1400- og 1500-tallet i europeisk kunst- og kulturhistorie. Da gjenoppdaget sør- og vest-europeerne den greske og romerske antikkens kunst og tenkning, som var blitt oppbevart i bysantinske og arabiske biblioteker. Rennanssen skapte ny stor kunst og litteratur i antikkens ånd.

RIKER I AFRIKA

Det svarte Afrika sør for Sahara hadde mange kongeriker i århundrene før 1500. Nildalen utgjorde hele tiden en viktig forbindelse mellom middelhavsområdet og samfunnene lenger sør. Etter de arabiske erobringene på 600-tallet, som førte til at egypterne ble omvendt fra kristne til muslimer, gikk den muslimske vekkelsen videre sørover.

På de store savannene i Afrika sør for Sahara var jordsmonnet så skrint og nedbøren så usikker at det ikke var grunnlag for tettbygde samfunn, men i elvedalene og ved sjøene var det nok folk til at det gav grunnlag for å skape mektige kongedømmer. Jordområdene i Afrika var store, men i sammenligning med kjerneområdene i Asia og Europa bodde det få mennesker der. Kongene drog ofte i krig mot hverandre og tok fanger som de gjorde til slaver. Arabiske kilder og arkeologiske funn kan fortelle oss en del om kongerikene sør for Sahara, men såvidt vi vet, hadde de ikke noen skriftkultur. Derfor vet vi ikke hvordan de så på sin egen historie.

Bildet viser ruiner etter store byggverk i et av de afrikanske kongerikene: Zimbabwe.

Verdenshandelen

verdenshandel:
handel over store avstander, mellom sivilisasjonene. I dag omfatter verdenshandelen allslags varer. De fleste mennesker har tilgang til varer langt bortefra. Fram til 1800-tallet omfattet verdenshandelen bare slike varer som tålte lang tids lagring og transport, og de var så dyre at bare de rike kunne kjøpe dem. Folk flest måtte stort sett nøye seg med det som ble produsert lokalt.

pirat:
sjørøver. Araberne var vant til å ha hånd om handelen i Indiahavet og videre østover. Da europeerne kom med større og bedre skip, mistet mange arabiske sjøfarere levebrødet sitt og forsøkte å ramme den europeiske handelen gjennom sjørøveri.

Øst for Suez hadde arabiske og iranske sjøfarere drevet livlig skipstrafikk i mange hundre år. De krysset Indiahavet og handlet med sjøfarerne i Sør-Kinahavet. Men det var ingen skipstrafikk over Stillehavet og Atlanterhavet. Verken asiater eller europeere visste at det fantes et Amerika. De visste heller ikke at det gikk an å seile rundt Afrika. Handelen mellom de østlige og vestlige delene av det veldige kontinentet som utgjør Asia og Europa måtte derfor gå over land. I mange hundre år vandret pakk-kameler fram og tilbake på *Silkeveien* mellom Kina og middelhavsområdet. Andre varer ble omlastet fra skip i Persiabukta eller Rødehavet og båret av kameler til det østlige Middelhavet. (Se kart s. IV og s. IX)

Kort før 1500 gjorde vesteuropeerne det de kalte «de store oppdagelsene». De fant veien vest til Amerika og rundt Afrika til «Det fjerne østen». Gjennom intensiv skipsbygging skaffet europeerne seg kontroll med verdenshandelen og bygde handelsstasjoner langs de fleste kyster. De skjød arabiske pirater i senk, røvet gull og sølv fra indianerne i Amerika, fraktet millioner av afrikanske slaver og europeiske nybyggere til Amerika, underla seg deler av India og Sørøst-Asia, og forsøkte å vinne innpass i Kina.

Europeerne ville gjerne kjøpe silke, krydder, te, keramikk, tekstiler og fargestoffer i Asia, men inderne og kineserne hadde ikke behov for europeiske varer. Det eneste inderne og kineserne virkelig ønsket seg, var gull og sølv. Disse metallene ble nemlig brukt til å prege mynt både i India, Kina og ellers i verden. Det var noe av grunnen til at det var så viktig for europeerne å røve gull og sølv i Amerika. De ble brukt som betalingsmiddel i Asia.

Slik kunne en europeer se verden i 1482. Teksten er på latin. Ingen landegrens er inntegnet. Den gang var nemlig ikke verden inndelt i nasjoner, og grensene mellom kongerikene lå ikke fast. De forandret seg stadig som følge av giftermål, avtaler og kriger. Men de tre verdensdelene var der: Asia, Afrika og Europa. De lange brune strekene markerer fjellkjeder som var stengsler mellom menneskene. De svarte

VERDEN SETT MED EUROPEISKE ØYNE 1482

strekene er elver. På elvene foregikk det en livlig båttrafikk, så de bandt mennesker sammen.

Karttegnerens verden hadde to viktige hav: Middelhavet og Indiahavet. Han trodde tydeligvis at Indiahavet hadde land på alle sider, slik at det var umulig å komme dit med skip fra Europa.

Den vrangforestillingen var imidlertid i ferd med å forsvinne. Alt i 1487 kom Bartolomeo Diaz rundt sørspissen av Afrika. I 1492 nådde Kristoffer Columbus Amerika, i et forsøk på å komme til India. I 1498 fant Vasco da Gama sjøveien rundt Afrika til India. Dermed fikk araberne konkurranse fra vesteuropeerne om handelen på India, Sørøst-Asia og Kina. Endelig, i 1520–21, seilte Magellan over det største av alle havene: Stillehavet.

I tillegg til handel drev europeerne kristen misjon. Og de rivaliserte og bekjempet hverandre. På 1500-tallet dominerte portugiserne og spanierne, på 1600-tallet nederlenderne og fra 1700-tallet briter og franskmenn. Gjennom intens handel og konkurranse ble verden bundet sammen – av europeerne. De gjorde det med skip. Samtidig rykket russerne østover i Sibir.

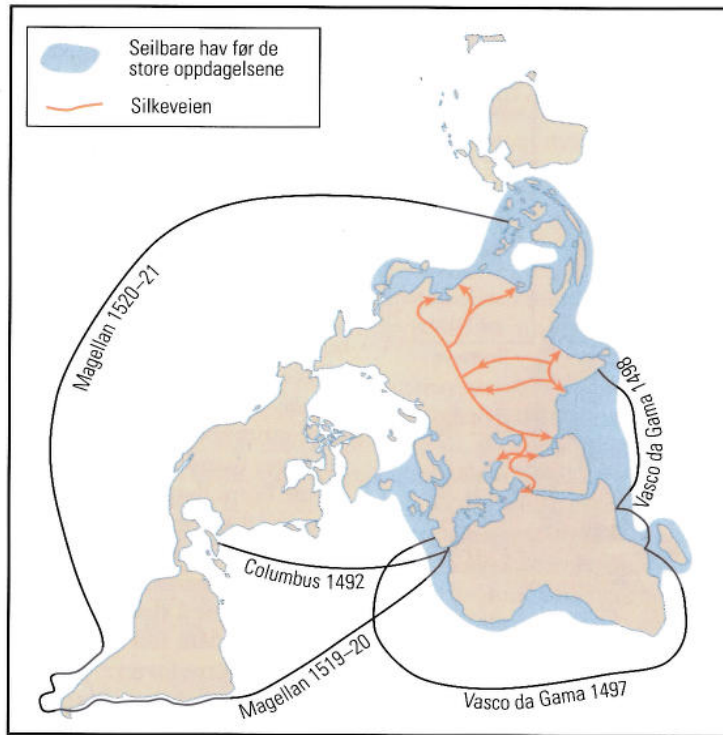
I 1850 hadde europeerne forbedret sine globuser, kart, kompasser, skip og kanoner så mye at de hadde en knusende overmakt på havet. Men ennå fantes det bare noen få dampskip og jernbaner, og automobilen var bare en drøm. Ennå var det bare fugler og insekter som fløy. Om natten var det mørkt. Ingen syklet. Telegrafene var på vei, men at det skulle være mulig med radio, fjernsyn eller edb, kunne ingen tenke seg. Verdenshandelen foregikk i hovedsak med seilskip, kløv- og trekkdyr.

**VERDENS BEFOLKNING
OMKRING 1550**

Kina:	100 millioner
India:	100 millioner
Resten av Asia:	80 millioner
Europa:	80 millioner
Amerika:	50 millioner
Afrika:	43 millioner
Verden:	450 millioner

(Tallene er usikre anslag.)

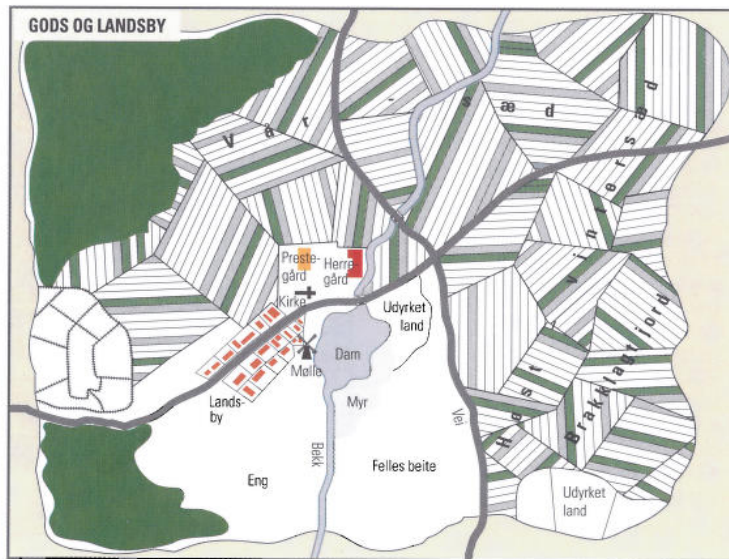

Den industrielle revolusjonen

Før 1850 – og lenge etter – var de aller fleste mennesker bønder. De bodde i landsbyer med den dyrkbare marka rundt. Der hadde hver familie sine teiger hvor de sådde, luket og høstet. I landsbyene bodde folk tett, og nesten alle arbeidet på jorda, men de

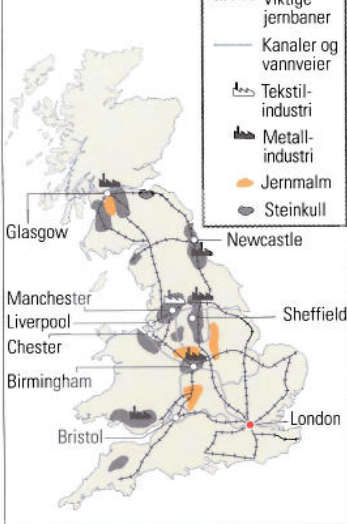
Dette kartet viser en typisk europeisk landsby med bus, mølle, berregård og kirke i midten og jordteiger rundt. En rislandsby i Asia ville være litt annerledes, kanskje med et tempel midt i bebyggelsen og en markeds plass i utkanten. Men i de fleste tettbygde strøk overalt i verden bodde folk tett sammen med jordteiger rundt, akkurat som kartet viser.

- Bondejord
- Herregårdens jord
- Landsbykirkens jord
- Skog
- Myr
- Innbegninger

HVORFOR KOM DEN INDUSTRIELLE REVOLUSJONEN I ENGLAND?

STORBRIANNIA CA. 1850

England hadde:

- nok handelsfolk og jordeiere med kapital og interesse for å investere i fabrikker
- mange fattige jordløse som var villige til å ta farlig og dårlig betalt arbeid i fabrikkene
- en konge og en regjering som ikke stakk kjepper i hjulene for dem som ville prøve noe nytt

måtte også fø på håndverkere, prester, medisinmenn, handelsfolk, krigere og konger. Til gjengjeld kunne disse tilby redskaper, trøst, gode råd og beskyttelse mot røvere.

Mange bønder var ufrie. De hadde ikke lov til å flytte på seg og måtte avgi en stor del av avlingen til mektige herremenn. Det var mest rikfolk som kunne kjøpe de varene som inngikk i verdenshandelen. De fleste klarte seg i hovedsak med det som ble produsert lokalt. Slik var det ennå i 1850 i det meste av verden. Men da var det skjedd en industriell revolusjon i en liten øystat langt i vest.

Hva var det som skjedde i England i andre halvdel av 1700-tallet?

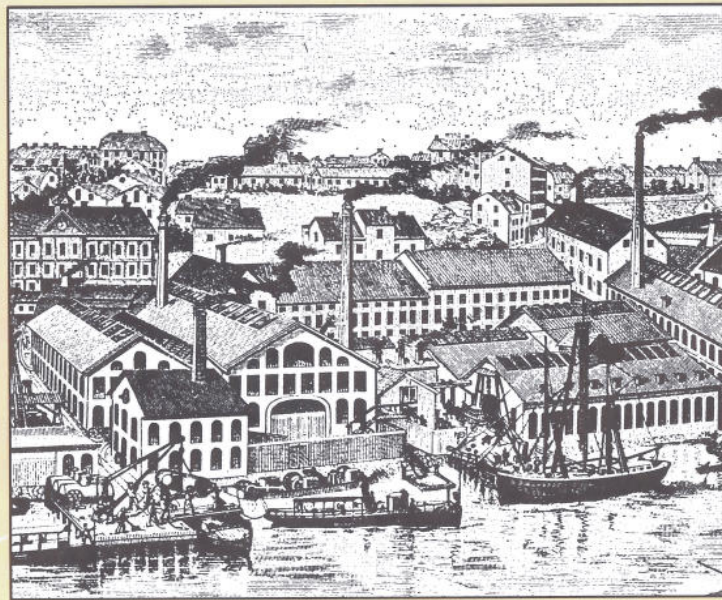
Jordeierne effektiviserte jordbruket med nye metoder og redskaper. Gruvedriften ble også mer effektiv. En dampmaskin ble oppfunnet som kunne pumpe vann ut av gruvene. Deretter ble det laget dampmaskiner for andre formål. Med spinnemaskiner kunne bomullsspinningen utføres i tekstilfabrikker. Andre ble brukt til å smelte og foredle jern. De kjøpmennene, håndverkerne og jordeierne som investerte i tekstilfabrikkene og jernverkene ble nå *bedriftseiere*. De kunne selge store mengder billige tøy og jernvarer. For å skaffe seg disse varene måtte landsbyfolkene ha penger, og dem fikk de ved å selge mat og annet til byene. Pengene sirkulerte fortere. Det bedriftseierne tjente, kunne de investere i ny produksjon. Mange fattige flyttet inn til de nye industribyene, der de fikk jobb som arbeidere. De fikk betaling i penger (lønn). Byene ble knyttet sammen av nye veier og jernbaner slik at handelen kunne gå raskere. Dermed fikk England et nytt slags samfunn med to nye samfunnsklasser: lønnsarbeidere og bedriftseiere (kapitalister).

SKIPET OG FABRIKKEN

Splite det noen rolle for den industrielle revolusjonen at europeerne var så dyktige sjøfarere? Utvilsomt. Skipsfarten hadde gitt dem trening i nettopp den slags organisasjon som trengtes i de nye fabrikkene. Skipene og fabrikkene lignet hverandre. Sjøfolkene og arbeiderne var underlagt streng disiplin. De hadde helt bestemte arbeidsoppgaver som de utførte på skift, og de stod under streng kommando. Skipet ble styrt av en kaptein, fabrikkene av en direktør, og de stod ansvarlig overfor en eller flere eiere. Både skipene og fabrikkene krevde en nøyaktig regnskapsførsel over utgifter, inntekter, tap og profit. Profiten kunne brukes til å bygge nye skip og fabrikker.

Skipsfarten var også viktig for industrialiseringen på to andre måter:

- Skipsbyggingen var et håndverk som i seg selv ble industri (skipsverft).
- Skipene fraktet råvarer til den nye industrien og ferdigvarer ut til markedene.

Den industrielle revolusjonen forbedret menneskenes levekår, og England ble verdens rikeste land. Men industrialiseringen hadde sin pris. Mange arbeidere slet livet av seg. Barnarbeid var utbredt. Skitne, forurensede byer dannet et helsefarlig oppvekstmiljø. I slike byer sluttet mange seg til krav om et nytt slags samfunn, bygd på frihet, likhet og rettferdighet.

Politiske revolusjoner

De gamle samfunnene bygde på ulikhet mellom menneskene. Det var viktig hvilken ætt et menneske hørte til, for noen hadde større rettigheter enn andre.

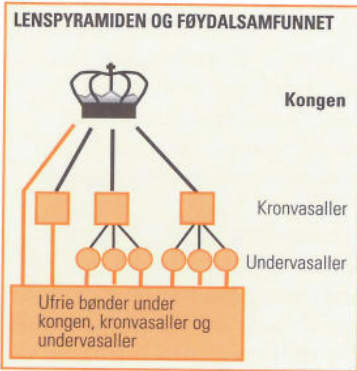
Mest komplisert var det indiske kastesystemet. Menneskene ble født inn i bestemte kaster. Hver kaste hadde sine egne leve-regler og yrker som alle måtte holde seg til. Noen få var av høykaste, andre av lavkaste, og mange var kasteløse. De kasteløse ble betraktet som urene, og ingen måtte ta på dem. Kastesystemet var nok likevel ikke så stivt som mange europeere trodde da de møtte det. Kastereglene var i stadig forandring, men systemet bremsset samfunnsendring og gjorde det vanskelig for folk å forbedre sin sosiale status. Kongene og embetsmennene tilhørte alltid høykastene.

I Kina gjaldt et annet system. Der var det mulig, hvis man var evnerik og hadde rike slektninger, å komme seg opp gjennom utdanning. I prinsippet hadde nesten alle menn, men ingen kvinner, rett til å melde seg til offentlige eksamener. De få som bestod alle eksamenene, ble embetsmenn (mandariner). Å bli embetsmann var ærefullt og gav store rettigheter.

Slavehold var vanlig i mange kulturer til langt ut på 1800-tallet. De fleste afrikanske samfunn var slavesamfunn, og inntil slutten av 1700-tallet var det få som kritiserte slaveri og slavehandel.

Også Europa var preget av ulikhet. I de europeiske kongerikene hadde det etter folkevandringene utviklet seg et system som kalles *føydalisme*, der kongene gav sine hærførere og embetsmenn jord, adelstitler, rett til å oppkreve skatt og andre privilegier som gikk i arv. Til gjengjeld måtte adelen love kongen troskap og gjøre krigstjeneste. Også kirken og byene fikk privilegier. Fra 1200- til 1400-tallet vokste handelsbyene kraftig (Venezia, Genova, Lisboa, Amsterdam, København, Lübeck, Bergen, London og andre). Mange av dem var nærmest selvstyrte samfunn som gjorde avtaler med konger, biskoper og adelsmenn om skatt og handelsrettigheter.

Føydalsamfunnet bestod likevel i all hovedsak av bønder som bodde i landsbyer. Det fantes ikke noen industri, bortsett fra bergverk. De få arbeiderne som fantes, var gruvearbeidere, håndverkssvenner og sjøfolk. Formelt var europeerne inndelt i tre *stender*: adelen, geistligheten og tredjestanden. Geistligheten (presteskapet) var knyttet til kirken og klostrene. Tredjestanden omfattet alle som ikke var adelige eller geistlige. De fleste av dem var bønder, og de var ofte ufrie (livegne). I det europeiske føydalsamfunnet var adelen opprinnelig kongens håndgangne menn,

mandarin:
indisk ord som brukes om embetsmenn i Kina. Brukes også om det mest utbredte talespråket i Kina.

adel:
kongerikets fremste menn. Opprinnelig var de hærførere som til gjengjeld for krigsinnsats fikk visse landområder til låns av kongen (len). Dermed ble de kongens vasaller. Etter hvert ble lenene arvelige, og store adelsmenn kunne ha mindre adelsmenn under seg som undervasaller.

«Guds hus er delt i tre», ble det sagt i det kristne Europa. «Noen ber, noen kjemper, resten arbeider.» Derav de tre stendene: geistlighet, adel og bønder.

livegenskap:
det at godsieieren har full råderett over bonden, som er bundet til jorda.

men etter hvert ble de mer og mer selvstendige. Samtidig ble byborgerne en stadig viktigere samfunnsgruppe, selv om de hørte til tredjestanden. Flere europeiske konger skaffet seg støtte fra rike byborgere til å begrense den jordeiende adelens makt, for føydalsystemet var etter hvert blitt en hemsko for kongene. Mange adelsmenn nektet nemlig å lystre kongen, og de var ikke lenger effektive krigere. Kongen trengte derfor skatteinntekter for å verve og utstyre leiehærer. Fra adelen kunne han ikke få penger, for et av adelens privilegier var skattefrihet. Byborgerne derimot, kunne skaffe kongen penger. Ved å alliere seg med dem greide flere av de europeiske kongene på 1600-tallet å avskaffe føydalsystemet og erstatte det med kongelig enevelde. «Staten, det er jeg,» erklærte Ludvig 14., som var konge av Frankrike. Han overlot ikke lokalstyret i provinsene til adelsmenn, men styrte gjennom kongelig utnevnte embetsmenn, omtrent som det ble gjort i Kina. I det franske statsstyret spilte dessuten den katolske kirken en stor rolle.

Verdensreligionene kristendommen, islam og buddhismen bygde alle i prinsippet på et likhetsideal. Enhver kunne følge Buddha, og alle var Guds eller Allahs barn. Men når de rike og mektige gjorde religionen til sin, fortolket de den slik at den tillot ulikhet. Herskerne kunne også bruke religionen til å begrunne sin makt. Konger, paver og kaliffer var utpekt av Gud og styrte etter hans lov, sa de.

kaliff:

Muhammets etterfølgere som islamske ledere. Ordet betyr «etterfølger».

Det vokste også etter hvert fram en ny *humanisme* i de europeiske byene. Menneskeverdet kom i sentrum. Dette lå til grunn for opplysningstiden på 1700-tallet da filosofene hyllet frihet og likhet, kritiserte kirke, adel og kongemakt og gikk til angrep på alt slaveri. Nå oppstod tanken om *menneskerettigheter* og prinsippet om *folkesuverenitet*: Ingen skulle ha privilegier. Alle skulle ha samme rett. Det var ikke kongen, men folket som skulle være *suverent*. Kongen skulle få sin makt fra folket og styre etter folkets ønsker.

være suveren:

ha overhøyhet, ha høyeste myndighet.

Disse nye tankene lå til grunn for den amerikanske revolusjonen (1776–83) og den franske revolusjonen (1789–99). Britene hadde anlagt en rekke kolonier i Nord-Amerika siden 1600-tallet, men i 1776 rev de frie borgerne i disse koloniene seg løs fra kongemakten med en uavhengighetserklæring som begynte med ordene «Alle mennesker er skapt like». De fikk fransk støtte til å vinne opprørskrigen, og skapte 13 frie stater som i 1789 dannet den føderale republikken USA. De som forble lojale mot den engelske kongen, skapte Canada.

føderalstat:

forbundsstat; flere delvis selvstyrte stater utgjør et forbund med en felles regjering.

I 1789 ble det også avgitt en erklæring i Paris som snart ble berømt: menneskerettserklæringen. De franske revolusjonære opphevet føydalsamfunnets privilegier og vedtok en fransk grunnlov. Etter to år med harde konflikter henrettet de kong Ludvig 16. og opprettet Frankrikes første republikk. Republikken ville også frigjøre andre folk og førte krig mot kongene i Europa. En av revolusjonshærens generaler var Napoleon Bonaparte. Han grep makten i 1799, og i 1804 lot han seg utrope til keiser Napoleon I. Han ville skape et nytt romerrike. I ti år førte han krig i Europa.

Etter Napoleons nederlag stod Europa på nytt tilbake med et stort antall fyrstestater. Vi kan dele europakartet i perioden 1815–1850 i tre hoveddeler:

- tre imperiestater i øst: Tsar-Russland, det østerrikske habsburgriket og det tyrkiske osmanske riket
- et belte av tyske og italienske småstater
- de sjøfarende kongedømmene i vest og nord: Portugal, Spania, Frankrike, Nederland, Storbritannia, Danmark, Sverige og Norge. Fra 1814 hadde Sverige og Norge felles konge.

politisk reaksjon:
tilbakevending til tidligere tilstander;
tilbakekalling av reformer.

Da Napoleon led nederlag i 1814–15, kom kongene og adelen tilbake. Europa gikk inn i en tid med politisk reaksjon da adelen ville gjenopprette privilegiene. Men kravene om frihet og folkesuverenitet var ikke til å stanse. Igjen og igjen ble disse kravene reist, først i Europa og Amerika og senere ellers i verden.

Hvorfor Europa og ikke Kina?

Hvorfor var det europeerne som gjorde de store oppdagelsene rundt 1500 og deretter gradvis tok kontroll over verdenshandelen? Hvorfor kom den industrielle revolusjonen i Europa? Hvorfor var det Europa og de europeiske koloniene i Amerika som utviklet nye politiske ideer og gjennomgikk politiske revolusjoner på 1700- og 1800-tallet? Hvorfor ikke kineserne?

Det er god grunn til å spørre. Alt tidlig på 1400-tallet seilte kineserne helt vest til Afrika, og på 1600-tallet opplevde kineserne en sterk teknisk og økonomisk framgang. Fra midten av 1600-tallet underla de seg Taiwan, Mongolia og store deler av Sentral-Asia og avtalte med tsaren hvor grensen skulle gå mellom Kina og Russland. De innførte også et effektivt statsstyre som førte til økt produksjon og befolkningsøkning.

Hva var det som gjorde at kineserne likevel ikke tok opp konkurransen med europeerne om verdenshandel, industrialisering og nye politiske ideer? Det er et hett tema. Historikerne slåss om det så fillene fyker, særlig i Kina. Noe endelig svar kan vi ikke gi, bare peke på tre mulige forklaringer:

konfutsianisme:
religion og morallære i Kina, Korea og Vietnam som legger sterk vekt på utdannelse, høvisk adferd og respekt for foreldre og foresatte. (Se også s. 47.)

taoisme (daoisme):
kinesisk folkelig religion som lærer menneskene å frigjøre seg fra jordiske lyster slik at de kan leve et enkelt liv i overensstemmelse med verdensånden, *Dao*.

tributt:
gaver som tegn på underordning.

- Kineserne drev ikke misjon, slik som kristne og muslimer. Kinesisk religion var en blanding av konfutsianisme, forfedredyrking, taoisme og buddhisme. Ingen av disse trosretningene krevde at tilhengerne skulle dra ut og gjøre andre folk til disipler. For den europeiske ekspansjonen var misjonen en viktig drivkraft.
- Enda viktigere enn misjonen var handelen. Byene i Europa hadde et umettelig behov for fremmede varer. Handelsfolk som hentet hjem krydder, te og silke, kunne tjene seg søkkrike. Kineserne så ned på handel. Det foregikk mye handel innenfor Kina, men de som tjente seg rike på den, sørget for at sønnene tok seg utdannelse så de kunne få noe bedre å ta seg til. Keiseren mente dessuten at riket skulle være selvforsynt. Fra herskere utenfor Kina ville han ha *tributt*, og han tok gjerne imot sølv til å slå mynt med, men keiseren ville ikke drive handel på likeverdig grunnlag. De som kom med varer til Kina, måtte kalle det tributt.
- Hver gang det kinesiske keiserriket ble splittet, ble det samlet igjen. Romerriket gikk derimot i varig oppløsning (se ramme s. 47). Etter 400-tallet greide ingen konger eller keisere å samle et stort og dominerende rike i Europa. Mange prøvde, slik som Napoleon, men Europa forble *en splittet sivilisasjon* med mange konger, adelsmenn og byer som konkurrerte om rikdom, og som ofte lå i krig. Når en handelsmann eller en oppfinner fant på et nytt prosjekt, var det ikke særlig vanskelig å finne en konge eller en adelsmann som ville støtte ham. Det fantes ingen keiser som kunne hindre nye tiltak. Kina var styrt av én keiser. Når kinesiske sjøfarere ville dra langt av sted, eller håndverkere ville gjøre ny motens påfunn, kunne keiseren hindre dem, og det gjorde han. I 1433 satte keiseren en stopper for den sjøfarten som hadde brakt kinesiske oppdagelsesreisende til India og Afrika. Senere var det i flere perioder forbudt for kinesere å forlate riket, og keiseren ville aldri støtte dem som drog ut.

KINA – SEG SELV NOK

Midt under den franske revolusjonen sendte kong Georg 3. av England en ambassadør til keiser Qianlong av Kina for å foreslå en handelstraktat. Keiseren svarte i et brev til kongen i 1793: «Som Deres ambassadør selv kan se, har vi alle ting. Jeg tillegger ikke merkelige eller sinnrike gjenstander noen verdi, og vi har ikke bruk for Deres lands produkter [...] Det finnes ikke noe behov for å importere produkter fra utenforstående barbarer i bytte for våre egne produkter.»

I det gamle Kina var gult en av de fineste fargene. Den gule elv (*Huangho*) brakte gulbrunt løss med seg som gjorde jorda fruktbar. Bare keiseren og buddhistmunkene fikk bære gule klær. For andre var det forbudt.

Ennå i dag er gult en fin og viktig farge i Kina, men hudfargen på kineserne er ikke gul. Den er minst like hvit eller brun som europeernes. Hvem var det som fant på at kineserne skulle være gule? Ikke kineserne selv: De var mer opptatt av hvor stor forskjell det var på

HVORDAN FOLKENE FIKK SINE FARGER

folks hudfarge i ulike deler av Kina. De første europeerne som kom dit, syntes heller ikke at kineserne var gule. De kunne se at sørkineserne hadde omtrent samme hudfarge som portugiserne, og at nordkinesernes hud var minst like lys som nederlendernes.

Ideen om gule kinesere ser ut til å ha oppstått på 1700-tallet, som resultat av de europeiske vitenskapsmenneskes hang til systematikk. Botanikeren Carl von Linné (1707–78) inndelte

ikke bare blomster i familier, men også dyr og mennesker. Hos ham var det ikke bare kineserne som ble gule, men alle asiater. I boka *Systema Naturae*, som kom i mange utgaver fra 1735 og framover, skilte han mellom hvite europeere (*Homo Europaeus albescens*), røde amerikanere (*Homo Americanus rubescens*), gule asiater (*Homo Asiaticus fuscus*) og svarte afrikanere (*Homo Africanus niger*). Slik kunne en svenske få orden på tilværelsen, og folkene fikk sine farger.

Ennå på 1800-tallet gjorde keiseren i Beijing sitt beste for å holde de europeiske kjøpmennene ute. Men i opiumskrigen 1839–42 led han nederlag. Britene manglet varer å selge i Kina, og fant ut at opium var etterspurt. De krevde derfor rett til å selge indisk opium i Kina, men det nektet keiseren. Dermed ble det krig. Ved nederlaget i 1842 måtte Kina gi fra seg Hongkong og tillate britene å selge opium. Opiumskrigen ble senere et symbol på europeisk arroganse og kinesisk ydmykelse. Det skulle gå 155 år før Kina fikk Hongkong tilbake. Det er de årene som *Verden etter 1850* handler om – 155 år med hvit, rød og svart historie.

*Dette britiske litografiet viser hvordan
hjuldamperen «Nemesis» senker kinesiske
djunker under opiumskrigen 1839–42.
Krigen førte til at keiseren av Kina måtte gi
fra seg havnebyen Hongkong, som ble britisk
koloni. I 1997, da Folkerepublikken Kina
fikk Hongkong tilbake, laget kineserne sin
egen versjon av opiumskrigen: en film som
ble vist over hele Kina.*

1. utgave, 4. opplag 2001

© H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) 1997

Det må ikke kopieres fra dette heftet i strid med åndsverkloven og fotografiloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning, og kan straffes med bøter eller fengsel.

Redaktør: Anja Zwicky

Grafisk formgivning og layout: Ingegerd Tveit

Tekniske illustrasjoner: Gerd Eng Kielland

Bilderedaktør: Turi Lundeby

Grunnskrift: Janson Text 10,5/12,5

Papir: 115 g G-Print

Repro og trykk: PDC Tangen

ISBN 82-03-32383-9

Bildeliste

s. II NPS/Telegraph Colour Library, s. X Fontes 1988/Graninger och Tägil: Källor till historien II,

s. XV The Cambridge Illustrated History of China 1997

82-03-32383-9

9 788203 323836